

Лариса Божко
(Вінниця)

ВНЕСОК УЧЕНИХ ПОДІЛЛЯ У ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ КРАЮ (20–30-ті роки ХХ століття)

В умовах демократизації українського суспільства поглиблюється інтерес до духовної культури народу, певних постатей. Так сталося, що вітчизняна історія часто забувала про конкретних особистостей – людей, які зібрали, зберегли, донесли до сучасника багатовікову пам'ять українського народу. Це прикрий факт, бо саме вони – етнографи, краєзнавці, фольклористи – готували ґрунт для поглибленого вивчення історії, народної культури, світогляду тощо. На жаль, в історії української етнології є ще значна кількість білих плям. Імена багатьох дослідників тривалий час залишалися маловідомими не лише широкому загалу, але й науковцям. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років більшість із них була репресована, а їхні імена замовчувалися на сторінках історії. Доробок цих

учених, на жаль, належно не поцінований і маловідомий, значною мірою неопублікований і чекає на дослідників. Адже вони віддали життя, вивчаючи українську культуру, утверджуючи в суспільстві національну ідею. Лише тепер по-справжньому відкриваємо для науки ряд видатних людей, ентузіастів, учених, подвижників народознавчого етнографічного руху.

Автор ставить за мету привернути увагу дослідників до маловідомих або почасти забутих імен подільських учених, які вивчали питання місцевої етнографії, фольклористики, культури.

Важко переоцінити роль у цій справі Валентина Дмитровича Отамановського – невідомого дослідника Поділля. Історик за фахом, він володів сімома мовами. Саме його знання, наполегливість, сподвижниць-

ка самовідданість зробили Вінницьку філію бібліотеки і Кабінет виучування Поділля загальнодоступними осередками української культури і науки.

Сім'я Отамановських переїхала до Вінниці влітку 1920 року. Молодий учений спочатку працював завідувачем українського відділу Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН, а згодом її директором. За перші роки перебування в місті він підготував велику, з ґрунтовними теоретичними висновками, монографію «Вінницька міщанська громада до кінця XVIII ст. – еволюція правового положення та устрою на основі соціально-господарського розвитку території та міста». У 1926 році було здано до друку перші два томи. Перший том – «Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIII–XVII ст. Еволюція правового стану та устрою на тлі суспільно-економічного розвитку Побужжя XIII–XVII ст. та процесу формування станів». Другий том мав такий самий характер, як і перший – висвітлював життя Вінниці у XVIII ст. Загалом, за задумом автора, монографію мали становити чотири томи.

У квітні 1924 року відкрився очолений ним науково-методичний центр – Кабінет виучування Поділля, який започаткував систематичне, комплексне дослідження краю та поширення знань про нього. До роботи залучили кілька десятків учених, художників, письменників та інших представників інтелігенції. Кабінет видав 26 томів (збірників) наукових праць, у яких подано всебічний опис краю, його природи, історії, народного господарства, що становили своєрідну «Енциклопедію поділлязнавства», підтримував творчі зв'язки зі 180 організаціями країни та світу, здійснював обмін виданнями, інформаційними статтями й повідомленнями.

Особливої уваги В. Отамановський надавав науково-методичному спрямуванню мережі краєзнавчих осередків Поділля. Щодо цього слід виокремити його працю «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль у краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля» (1926), яку становлять три розділи.

У першому розділі автор аргументовано доводив, що знання історії краю – необхідна умова вмілого господарювання, а тому потрібно створювати науково-дослідні краєзнавчі заклади для всебічного вивчення краю та поширення знань про нього серед адміністраторів, службовців, учителів, кооператорів тощо. У другому розділі проаналізував

народознавчу роботу на Поділлі, дореволюційну спадщину, доробок за часів УНР, діяльність перших радянських осередків, зокрема Кабінету виучування Поділля. У третьому розділі розглянув проблеми та перешкоди на шляху народознавчої роботи, піддав критиці місцеві та центральні органи за їхню недостатню допомогу дослідникам традиційної культури¹. Незважаючи на те що дослідник цілеспрямовано вів мову про народознавство на Поділлі, праця, безперечно, мала важливе значення як методичний посібник для народознавчих закладів усієї України.

В. Отамановський належить до тієї плеяди українських учених, які своїми дослідженнями надзвичайно збагатили українську науку. Він започаткував нові напрями в розробці методики краєзнавчої праці, набагато випередив фронт наукових пошуків своїх сучасників. Характерною особливістю творчості В. Отамановського є послідовне і свідоме застосування діалектичного методу в здійснюваних наукових дослідженнях. Окрім цього, він багато працював над розробкою краєзнавчої бібліографії. Однак, незважаючи на таку вагому і багатогранну діяльність нашого видатного земляка, досі не підготовлено узагальнюючого наукового дослідження про його життя і творчу працю, хоча в різні часи такі спроби українські й російські учені здійснювали.

Аналіз наукових програм В. Отамановського дуже важливий, оскільки його праці віддзеркалюють основні напрями, за якими розвивалося вітчизняне і світове народознавство. Теоретичні й методологічні праці вченого справили значний вплив на формування таких наукових напрямів: 1) методика краєзнавчої праці та краєзнавча бібліографія; 2) історія права; 3) історія медицини та аптекарської справи².

Фактично усі вони стали програмними не тільки для В. Отамановського, але й для світової та української науки ХХ ст. Саме в цей час закладали фундамент багатьох сучасних дисциплін, у тому числі й етнографії. Наукові програми В. Отамановського тією або іншою мірою впливають на стиль мислення в тих ділянках наукового знання, яких торкався вчений.

Активно співпрацював з Кабінетом виучування Поділля етнолог, автор багатьох праць про тваринний світ подільського регіону Василь Полікарпович Храчевич. У 1920-х роках він виявив себе як невтомний дослідник фауни Поділля, фактично став фундатором

подільської зоологічної школи. Результатом його тривалих наполегливих досліджень місцевого тваринного світу стали кілька ґрунтовних монографій, що були випущені в серії «Енциклопедія поділезнавства» Вінницькою філією Всенародної бібліотеки України спільно з Кабінетом виучування Поділля: «Ссавці Поділля: огляд систематичний» (1925), «Птахи Поділля» (1925–1926), «Минуле фауни Поділля» (1925–1926), «Нарис фавни Поділля» (1926. – Ч. I). Кабінет планував випустити другу частину «Нарисів фавни Поділля», присвячену комахам, але вона так і не вийшла³.

У монографії «Ссавці Поділля: огляд систематичний» висвітлено про близько 50 видів ссавців, які існували на теренах Поділля, подано малюнки тварин, таблиці їхнього ареалу. Автор дійшов висновку, що «фауна Поділля має мішаний характер і має більше спільного із західноєвропейським тваринним світом, ніж східноєвропейським»⁴. У праці «Птахи Поділля» описано спосіб існування 244 видів птахів регіону. Подано численні ілюстрації та малюнки⁵.

«Нарис фавни Поділля» фактично став підсумковою працею, що узагальнювала попередні дослідження В. Храчевича. Автор ретельно опрацював основні праці своїх попередників – дореволюційних дослідників фауни Поділля, численні колекції птахів і ссавців природного музею Поділля, Кабінету зоології Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (далі – СГІ), що їх зібрав разом зі студентами.

Заслуговує на увагу розділ «Минуле фавни Поділля», у якому проаналізовано свідчення відомих діячів, мандрівників і хроністів середньовіччя про тваринний світ Поділля. Зокрема, із цієї праці ми довідуємося, що на території Поділля тривалий час водилися тури, сайгаки, бобри, олені, дикі коні, які зникли лише у XVIII ст. Окремі розділи монографії присвячені промислового значенню подільських птахів і ссавців та охороні тваринного світу регіону⁶.

Праці В. Храчевича не залишилися поза увагою наукової громадськості України. 11 вересня 1926 року Комісія преміювання наукових праць при Укрнауці НКО відзначила його праці й видала грошову винагороду⁷. У другій половині 1920-х років учений досліджував передусім світ комах Поділля. У «Наукових записках СГІ» з'явилися його статті із цієї тематики. Брав активну участь у роботі Кам'янецького наукового товариства

при ВУАН. 27 червня 1925 року В. Храчевич виступив на засіданні Товариства з доповіддю «Нарис фавни ссавців і птахів Поділля в зв'язку накресленням зоогеографічних районів»⁸. Учений активно працював на науково-дослідній кафедрі природи, сільського господарства й культури Поділля при СГІ. Він очолював підсекцію прикладної зоології. До плану роботи секції входили питання вивчення орнітофауни, етнофауни Поділля, риб Дністра, Південного Бугу та інших річок подільського краю. Результатом праці В. Храчевича на науково-дослідній кафедрі стала його ґрунтовна стаття «Матеріали до орнітофауни західних округ України»⁹. У 1925 році етнолог очолював природничий відділ Кам'янець-Подільського міського музею, займався збиранням нових експонатів, проводив тематичні екскурсії від спілки «РОБОС» на тему «Ознайомлення з сучасною фауною», читав популярні лекції для населення «Методика зборів та дослідження шкідливої етнофауни поля й саду». У травні 1926 року природничий відділ музею було передано СГІ. Разом з аспірантами В. Храчевич зібрав і керував зоологічним музеєм СГІ, де було представлено 80 % усієї фауни Поділля.

Упродовж 1921–1926 років бібліотекарем Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН працював вінничанин Микола Іванович Білінський, який різнопланово досліджував історію та етнографію Східного Поділля. Першу його працю з етнографії («Пісня про панщину») надруковано в «Записках Юго-Западного отдела Русского географического общества» 1874 року¹⁰. З 1924 року працював консультантом з етнографії в Кабінеті виучування Поділля¹¹. Його перу належать праці «Вінницький замок: історичний нарис з доби XV–XVIII ст.» (1926), «Назва Вінниці та її трансформація» (1925), «Життя і діяльність Кармалюка на підставі судових актів та народних пісень» (1924), «Пісні і оповідання про Кармалюка і галицьких опришків» (1924), «Часописи Поділля: Історичний нарис з доби 1838–1927 рр.» (1927), «З минулого пережитого» (1928)¹².

На початку 1920-х років активно долучився до вивчення подільського краю Густав Вольдемарович Брілінг. З 1919 року він був співробітником, а з 1923 – завідувачем Вінницького краєзнавчого музею. Лише протягом 1927–1928 років за його участі зібрано 3426 етнографічних предметів і 652 витвори образотворчого мистецтва¹³. Проїнятий турботою про збереження старожитностей для

прийдешніх поколінь, власноруч підготував схвалену губвиконкомом постанову «Про охорону пам'яток революційного минулого, старовини, мистецтва і природи» (1924) та інструкції з охорони пам'яток історії та культури (1925)¹⁴. Заслугове на увагу тематичне спрямування етнографічно-економічного відділу музею, очолюваного Г. Брілінгом – це матеріальна й духовна культура. Матеріальною культурою охоплено такі теми: споруди та будівлі, їжа та питво, заняття та ремесла, засоби пересування та комунікації, а також жebraцтво на Поділлі. До духовної культури ввійшли теми про народну словесність, народну музичну творчість і музичних виконавців (кобзарі, лірники), сімейний побут і народні звичаї¹⁵.

До ентузіастів-збирачів народної творчості належить і подільський фольклорист, етнограф, краєзнавець Олександр Васильович Іванов. По закінченню історико-філологічного факультету Київського університету (1908) учителював у Ямполі, а через рік – у Могилеві-Подільському. Був учасником Першої світової війни. Після демобілізації повернувся до Могилева-Подільського і продовжував працювати вчителем до виходу на пенсію (у 1930 р.). Будучи директором Могилів-Подільського краєзнавчого музею, налагодив співпрацю з багатьма установами ВУАН – Етнографічною комісією, Кабінетом антропології ім. Ф. Вовка, Комісією краєзнавства. Здійснив низку етнографічних досліджень: «Що роблять з мерцями», «Звичаї, пов'язані з дитиною на Поділлі», «Причини до пізнання весільної та похоронної обрядовості», «Весілля в с. Калитинці», «Про народні звичаї – “коляду” і “гаївку” на Поділлі». О. Іванов – автор історико-краєзнавчих нарисів про села і містечка Могилів-Подільщини (зокрема, «Пам'ятки мистецтва в місті Шаргороді Могилівської округи»). Окрім того, ним було описано пам'ятки культури 88 подільських сіл¹⁶.

Важливу роль у збиранні матеріалів з історії матеріальної культури українського народу та їх систематизації відіграли музеї.

На початок ХХ ст. припадає етнографічна діяльність Іполита Чеславовича Зборовського. У роки Першої світової війни на запрошення видатного українського етнографа й історика М. Білешівського він збирав на Поділлі та в Галичині матеріали з народного мистецтва. На своїй батьківщині, у м. Бершаді (1918), заснував музей, займався вивченням цього краю, його пам'яток старовини

та культури. Завдяки І. Зборовському, якого здавна цікавили побут і традиції народу, до Бершадського музею було зібрано значну етнографічну колекцію. У 1923 році фондова колекція містила 2382 предмети, з яких 1222 репрезентували етнографічний відділ¹⁷.

У 1926–1927 роках на запрошення Тульчинського окрвиконкому дослідник переїхав до Тульчина, де згодом очолив місцеве краєзнавче товариство. Наприкінці 1927 року створив музей.

Будучи водночас і завідувачем, і єдиним науковим співробітником, І. Зборовський працював із захватом, активно розшукував експонати. Уже за перші вісім місяців роботи музею він залучив до його фондів матеріали, пов'язані із життям і діяльністю М. Леонтовича, збірку старовинної зброї ХVI–ХVIII ст., унікальні зібрання народних килимів, понад 600 писанок, колекції монет і медалей. У фондах і експозиції музею були представлені й численні листівки, плакати, періодичні видання, оригінали наказів і розпоряджень органів місцевої влади періоду революції та громадянської війни. У середині 1920-х років І. Зборовський передав у дар етнографічному відділу Харківського музею Слобідської України ім. Г. Сковороди унікальну збірку подільських і київських писанок, яка нараховувала 516 одиниць. Це була особиста колекція краєзнавця, що дістала високу оцінку фахівців¹⁸.

У вересні 1926 року Вінницький краєзнавчий музей придбав у відомого етнографа велику і цінну збірку (1200 предметів), у якій було 700 писанок і близько 500 різних вишивок, зібраних переважно на півдні Поділля¹⁹.

Одним з музейників-етнографів, які чимало зробили для етнографічного вивчення Поділля, був і Юрій (Георгій) Семенович Александрович. Народився він у с. Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії. Маючи архівно-бібліотечну освіту, став фундатором архівної справи на Поділлі. Окрім музейної справи, займався вивченням регіону, народних ремесел, збирав колекцію виробів кустарного виробництва. Саме в Ю. Александровича виник задум створювати при школах художньо-промислові музеї з майстернями та навчальними експериментальними лабораторіями. Він розробив детальний план такого академічного закладу, але, на жаль, цей задум залишився нереалізованим.

До ентузіастів-збирачів народної творчості належить подільський фольклорист,

етнограф, краєзнавець Олександр Олексійович Кривицький, уродженець с. Дзигівка (нині Ямпільського р-ну Вінницької обл.). З 1928 року – член Ради Всеукраїнського етнографічного товариства. Після закінчення вищих педагогічних курсів у Петербурзі з 1911 по 1930 рік працював учителем, завідувачем початкової школи в с. Озаринці Могилів-Подільського району. Тут на початку 1920-х років заснував перший на Поділлі шкільний краєзнавчий музей та перші учнівські природничі й етнографічно-фольклорні гуртки²⁰. Разом з учнями збирав фольклорні твори, описував народний побут, колекціонував зразки народного вжиткового мистецтва.

Хвиля репресій, що прокотилася Україною наприкінці 1920-х років, припинила діяльність тисяч найкращих науковців, етнографів, дослідників – аматорів народної традиційної культури. Саме вони стали об'єктом масового терору, який був основою державної політики. Про це переконливо свідчить процес Співки визволення України, однією із жертв якого став талановитий учений і організатор В. Отамановський. Також було заарештовано І. Зборовського, не об'єднано ув'язнено Г. Брилінга, під час арешту якого всі рукописи з етнографії та історії Поділля було знищено. Репресій зазнали О. Кривицький, В. Храевич та інші дослідники-поділезнавці.

Таким чином, 1930-ті роки – досить трагічні для етнографічно-народознавчого руху Поділля. Саме в цей період чимало організаторів руху зазнали політичного тиску і репресій. Народознавчий рух на Поділлі було фактично згорнуто.

На завершення зауважимо, що пропонується стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми, яка може стати об'єктом для нових пошуків.

Примітки

¹ Гальчак С. Краєзнавство Східного Поділля / С. Гальчак. – Вінниця, 2005. – С. 48–49.

² Савчук З. С. Наукові програми В. Д. Отамановського в контексті розвитку краєзнавства в Україні / З. С. Савчук // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи : наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 73.

³ Алещенко М. І., Несторенко В. А. Професор В. П. Храевич – відомий вчений-зоолог Поділля / М. І. Алещенко, В. А. Несторенко // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 3. – С. 191.

⁴ Храевич В. П. Ссавці Поділля: огляд систематичний / В. П. Храевич. – Вінниця, 1926. – С. 34.

⁵ Храевич В. П. Птахи Поділля / В. П. Храевич. – Вінниця, 1925. – 65 с.

⁶ Храевич В. П. Нарис фавни Поділля / В. П. Храевич. – Вінниця, 1926. – Ч. І. Ссавці і птахи. – С. 107.

⁷ Алещенко М. І., Несторенко В. А. Професор В. П. Храевич – відомий вчений-зоолог Поділля... – С. 192.

⁸ Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського наукового товариства при УАН / Ю. Філь // Записки Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства. – Кам'янець-Подільський, 1928. – Т. 1. – С. 94, 97.

⁹ Храевич В. П. Матеріали до орнітофауни західних округ України / В. П. Храевич // Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри. – Кам'янець-Подільський, 1926. – Т. 1. – С. 5–39.

¹⁰ Кароєва Л. Р. Етнографи Поділля / Л. Р. Кароєва // Етнографія Поділля : тези наук. конф. – Вінниця, 1992. – Ч. І. – С. 7–8.

¹¹ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі – ІА НБУ). – Ф. 257, оп. 11, спр. 5, с. 4.

¹² Подолинний А. М. Білінський Микола Іванович / А. М. Подолинний // З-над Божої ріки. Літературно-бібліографічний словник Вінниччини / упорядкув. і заг. ред. А. М. Подолинного. – Вінниця, 2001. – С. 24.

¹³ Гальчак С. Краєзнавство Східного Поділля... – С. 53.

¹⁴ Кот С. І. Дослідник подільської старовини (Г. В. Брилінг) / С. І. Кот // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 194.

¹⁵ Історія музею в документах і спогадах : ювілейний випуск з нагоди 80-річчя заснування музею / відп. за вип. Л. Р. Кароєва. – Вінниця, 1998. – С. 5.

¹⁶ Гальчак С. Краєзнавство Східного Поділля... – С. 56.

¹⁷ Соломонова Т. Р. Становлення музейної мережі Поділля (1890–1924): проблеми формування та збереження музейної колекції / Т. Р. Соломонова // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 21–22.

¹⁸ Кот С. Іполит Зборовський – музеєзнавець і дослідник української старовини / С. Кот // Київська старовина. – 1996. – № 6 (314) – С. 84.

¹⁹ ІА НБУ. – Ф. 257, оп. 11, спр. 4, с. 17.

²⁰ Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини. Біографії. Бібліографія / С. Гальчак. – Вінниця, 2005. – С. 97.